

ועוד

ראי אגדי לתולדות יהדות פולין ("קדומות"; "מעשה המשולח מארץ הקדושה")

בכמה מיצירותיו, פנה עגנון למטבע אגדי כדי להציג וכאילו להסביר תופעות היסטוריות. במיוחד כשהוא חוזר לראשית היישוב היהודי בפולין או לעבר של משפחתו או של עיר מולדתו הוא ניגש להיסטוריה דרך ביטוי אגדי. הצרוף המשונה של ביטוי ונושא מעלה נימה קלה ורצינית כאחת כשהוא מנסה להסביר מציאות היסטורית על ידי טיב ההתרחשות המאפיין את עולם האגדה.

"קדומות", פרק הפתיחה לקובץ "פולין", מהווה תיאור אגדי של ראשית יהדות פולין. העוקץ של פרק הפתיחה מדגיש שיש להבין את בואם של היהודים מאשכנז לפולין לא כמקורות היסטורית אלא כדוגמה של השגחה אלהית. כך הפרק מוסר שבשעת רדיפות ומשבר כשיהדות אשכנז לא ידעה לאן לפנות, נפל פתק מהשמים עם המלים "לכו לפולין". אבל למרות שההשגחה הפנתה את היהודים לארץ פולין, היישוב היהודי שצמח שם היה מיועד כיישוב זמני, וגם השם פולין מתפרש כך: "הכי קרא שמה פולין? אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא רבוננו של עולם אם עדיין לא הגיעה שעתי להגאל פה לין בלילה של גלות זו עמנו עד שתעלינו לארץ ישראל" ("אלו ואלו", עמ' שנג) ⁸⁸.

קטע זה מפרש את משמעות היישוב בפולין לפי המושג של גלות השכינה המתייחס, במקור התלמודי, גם למצרים ולגלות בבל.

תניא ר"ש בן יוחאי אומר בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה שבכל מקום שגלו שכינה עמהן, גלו למצרים שכינה עמהן שנאמר "הנגלה נגליתי לבית אביך בהיותם במצרים וגו'" (שמואל א י"א, כז). גלו לבבל שכינה עמהן, שנאמר "למענכם שלחתי בבלה" (יש' מ"ג, יד) ... (מגילה כט, ע"א)

השימוש במושג זה ב"קדומות" מעלה את הקיום היהודי בפולין כראי לגלויות הקודמות בתולדות עם ישראל ובמיוחד לגלות בבל גם עם ההישגים של

הגלות ההיא. במוסרו את האגדה על מציאת יער שמסכתות-התלמוד נחקקות על עציו, "קדומות" רומזו לפריחת תלמוד תורה בפולין, אבל למרות ההישגים של יהדות פולין בתחום הלימודים התלמודיים, הפרק רואה בקיום היהודי שם מקום מרגוע זמני, מקלט הנשאר בגדר גלות.

אנו שומעים נימה דומה לכך בנסיונו של עגנון מתקופה הרבה יותר מאוחרת להציג את אותה ההיסטוריה במטבע אגדי למחצה. ב"ביטשאטש", הסופר פנה לראשית היישוב היהודי בעיר מולדתו ומתאר שלב זה בתולדות העיר בדרך המהדהדת מקורות מקראיים ותלמודיים. קבוצת יהודים יצאה מאשכנז בדרכה לארץ ישראל, וראשית יישובה בעיר ביטשאטש, לפי הנמסר, מהווה חניה בלבד בדרך הארוכה לארץ ישראל. המלה "חניה" מזכירה את דור המדבר בתקופה שבה חנו בני ישראל במקומות שונים בדרכם ממצרים לכנען. שלגי החורף האריכו את שהותם של יהודי אשכנז שנמנעו מלהמשיך בדרך ונאלצו לחכות עד אחרי עונת השלגים. וכמו בני ישראל שחנו במדבר גם החונים בפולין ישבו בסכות שהם הקימו, במקרה זה, מעצי היער. הסוכה עצמה המהווה, כמובן, דיור ארעי, נעשתה מעין סמל לשהות היהודים בפולין שהיתה מיועדת להיות תופעה זמנית ("עיר ומלוואה", עמ' ט—יג).

שרי העיר קבלו את פני היהודים ואחר כך גם שכנעו אותם להאריך יותר את שהותם בביטשאטש עד ש"לעזוב את מקומם וללכת לארץ ישראל אי אפשר, שכבר התאחזו בארץ ובנו להם בתים... " (שם, עמ' יא). הביטוי האחרון מעלה אסוציאציה עם אגרת הנביא ירמיהו לגולים בבבל (ירמי' כ"ט, ה) מראשית תקופת גלות בבל. ואנו שומעים הקבלה נוספת לגלות בבל במשפט, "ואת הבית שהתפללו בו בימים הקדושים ייחדו למקדש מעט" (שם, עמ' יב). מקור הביטוי, "מקדש מעט", נמצא בעצת הנביא יחזקאל לגולי בבל, "לכן אמר כה אמר ה' אלהים כי הרחקתם בגוים וכי הפיצותם בארצות ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר-באו שם" (יח' י"א, טז).

בתלמוד הבבלי, גם במסכת מגילה, רבי יצחק פירש את הביטוי מספר יחזקאל בקשר לבתי הכנסיות ולבתי המדרשות שהגולים הקימו בבבל. "ואהי להם למקדש מעט, — אמר רבי יצחק, אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל" (מגילה כט, ע"א).

הקורא מגלה בתימטיקה הן של "פולין" והן של "ביטשאטש" את חטאת הגאווה שהדורות הראשונים של יהדות פולין הדגימו בכשלונם להבחין בין תחניה הזמנית לבין המנוחה והנחלה. עגנון מצא בתימטיקה זו שיא דראמתי למסכת האגדית של תולדות יהדות פולין. הדבר מופיע בסיפור, "מעשה המשולח מארץ הקדושה" שראה אור בשנת 1925 ושהסופר קבע כסיפור המסיים את הקובץ "פולין" בצורתו המורחבת. עגנון בנה את הסיפור לפי סימטריה בין שני סיפורים שאחד מהם משמש כמסגרת לשני. הסיפור הפנימי מתאר ביקור של משולח ירושלמי לעיר פולנית; יהודי העיר התייחסו אל האורח-המשולח בבזיון כי מתוך גאווה בארמון התורה המפואר שלהם לעגו בכל חשיבות שהמשולח ייחס לירושלים.

יהודי העיר הפולנית יכלו להתפאר ברמת לימוד התלמוד אצלם, ודווקא הישגיהם הלמדניים נטעו גאווה בלבם. כתוצאה לכך, שכחו את ירושלים וכמובן לא ראו בפולין תניה זמנית. הם ראו את עירם הם כירושלים האמיתית ובנו את הבית המפואר ללימוד התורה כדי "שיעמוד הבית לעולם" ("אלו ואלו", עמ' שצט). האסוציאציה של המלה "בית" עם בית המקדש שעמד בירושלים רומזה לכך שיהודי העיר למעשה בנו בית מקדש בפולין.

סיפור המסגרת מתאר ביקור של ירושלמי מתקופה יותר מאוחרת לאותה העיר שתושביה היהודיים עכשו התחרטו בגאווה, והם מתייחסים לאורחם בשיא הכבוד וברוח של חרטה ותשובה. היחס בין שני הסיפורים משקף את היחס בין חטא וכפרה כפי שהרמב"ם ניסח אותו ב"הלכות תשובה", "זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו ופרש ולא עשה מפני התשובה"⁸⁹. עיקרון זה משתקף במבנה הסימטרי של העלילה בסיפור הנידון.

מתח דינמי מאפיין את הסיפור הפותח במצב משונה ומגוחך, אסיפה פולחנית המבטאת אשמה ותשובה של כל הקהילה כאחת יחד עם קבלת פנים נדיבה עד להפריז של האורח הירושלמי מעבר לכל ציפיות ונורמות. השהיית הסבר מגבירה את המתח המאפשר למציאות אגדית לפרוץ לתוך העולם הריאלי של הסיפור. התפרצות הפלאי שייכת להתרחשות של הסיפור הפנימי הנמסר לאורח בסיפור המסגרת כדי להסביר לו את האסיפה הקהילתית ואת עומק האשמה המתבטא בה. ההסבר מתייחס למשולח הקודם

שבא לעיר כדי לאסוף כספים עבור עניי ירושלים, ובמקום להתייחס לצרכי עניי ירושלים, יהודי העיר לעגו למשולח. אז, מתוך יאוש מוחלט, המשולח שר את המלים, "אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבחוצה לארץ שיקבעו בארץ ישראל" (שם, עמ' תא), ומיד בית המדרש הנאה עובר ממקומו והולך אחרי המשולח בדרכו לארץ ישראל.

את האסוציאציות והמשמעות שהאימרה התלמודית מייחסת לגלות בבל העביר עגנון כאן לקיום היהודי ההיסטורי בפולין. מקור המאמר (המתהדהד גם ב"אורח נטה ללון", עמ' 417, 431, 440) נמצא במסכת מגילה שם הוא מתייחס במישרין לבתי הכנסיות ובתי המדרשות של בבל.

תניא ר"א הקפר אומר, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שיקבעו בא"י, שנאמר "כי כתבור בהרים וככרמל בים יבא" (ירמ' מ"ו, יח) והלא דברים ק"ו ומה תבור וכרמל שלא באו אלא לפי שעה ללמד תורה נקבעים בארץ ישראל, בתי כנסיות ובתי מדרשות שקורין ומרביצין בהן תורה עאכ"ו (מגילה כט, ע"א)

הסיפור נותן למלים אלו משמעות פלאית ברורה כשעגנון בנה את הסיפור על הגשמה מלולית של האימרה התלמודית. בשומעו על בית המדרש הנע ממקומו, מעיר הירושלמי שלא מזמן הוא ראה בית מדרש כזה בעירו הוא. ההערה באה לנחם את יהודי העיר שחזרו בתשובה אחרי מעשה גאותם; ויתר על כן, אותה ההערה מספקת נימה חיובית המסיימת את קובץ הסיפורים ב"פולין", סיפורים שבהם אחרי הברכה והכבוד שאפיינו את ראשית יהדות פולין, מצב היהודים שם התדרדר במשך מאות השנים למצב של פחד וחוסר בטחון. המספר רואה בחזרת הקהילה בתשובה סיבה לא להזכיר את שם העיר ("אלו ואלו", עמ' שצח), אבל ניסוח המשפט הפותח את הסיפור, "... עיר אחת מערי פולין" (שם, עמ' שצד) מציע גם סיבה אחרת, בפרט שהסיפור מתאר דבר שהיה יכול להתרחש בכל אחת ואחת מערי פולין שבהן גרו היהודים.

נוכל להציע גם שעגנון בחר לסיים את הקובץ, "פולין", ב"מעשה המשולח" עם המוטיב של בית המדרש הנע כסימן שתקופת הקיום היהודי בפולין מתקרבת לסופה. אם כן, כמו שהפתיחה, "קדומות", מתארת את

ראשית חיי היהודים בארץ זו, כך הסיפור המסיים רומז לשקיעת יהדות פולין, ועלייתו הפלאית של בית המדרש לירושלים רומזת לשיבת יהודי פולין לארץ ישראל.

הקוטביות הערכית בין צדקה ותורה מופיעה בסיפורים יראיים כגון סיפור חסידי מתוך הקובץ, "תפארת הצדיקים"⁹⁰, הדומה מבחינות רבות ל"מעשה המשולח". שני הסיפורים מתייחסים לבית מדרש מפואר לתורה, ובשני הסיפורים פאר בית המדרש מסמל את הגאווה בהישגי הלימוד המביאה לידי אדישות לצרכי אנוש. בשני הסיפורים נקודת מפנה על-טבעית מחסלת את הגאווה הזאת לחלוטין וגורמת לחרטה ולשינוי בהתנהגות וביחס לצרכי אנוש. בסיפור החסידי, יהודי עשיר שבנה ארמון לתלמוד תורה לא השגיח בצרכי תלמיד-חכם וכתוצאה מת התלמיד מרעב. התרחשות פלאית מתפרצת לתוך הסיפור כשהעני, לאחר מותו, הופיע להעניש את העשיר שנאלץ עכשו לחזור על הפתחים כקבצן מבקש צדקה. כעבור שנה נתגלתה זהות הקבצן והוא חזר לבני משפחתו שחזרו בתשובה יחד אתו.

לאור המוטיב המשותף של גאווה בתלמוד תורה המסומלת על ידי בית מדרש מפואר, נוכל לראות בסיפור זה מתוך "תפארת הצדיקים" דוגמה לסוג הסיפור היראי היהודי שעגנון עיצב מחדש לפי הקוטביות הערכית המיוחדת ב"סיפור המשולח". אם כך, אז עגנון שמר על הקוטביות בין תורה וצדקה בשעה שהוא הוסיף מימד תימטי משלו לקוטביות זו בקושרו את הגאווה בתורה בראיית פולין כבית קבוע ובקושרו, מצד שני, את יסוד הצדקה עם התודעה הארץ-ישראלית של היהודי.

גם ביצירות הסופר מתקופה יותר מאוחרת יהדות פולין נעשתה לראי לגלות בבל. הכרוניקה "ביטשאטש" מאתרת את החטא של שכחת ארץ ישראל בשלבים הקדומים של היישוב היהודי בפולין. שכחת ארץ ישראל מהווה, במסגרת כרוניקה זו, חטא הגאווה, מעין חטא קדמון יהודי. גם בתקופה הקדומה, יהודי העיר הפולנית ביטשאטש התפארו ובטחו במעלול-תיהם, "בכבודם וביראתם וגם בצדקתם כמו בעשרם" ("עיר ומלואה", עמ' 13). החניה הנמשכת נתפרשה כחטא שבמשך הדורות הזמין בעקבותיו את מדת הדין בצורת הרדיפות של אנשי חמ"ל. חטא הגאווה של ראשית תולדות יהדות פולין מופיע גם ב"קורות בתינו", כרוניקה של משפחת הסופר לדורותיה, שם העיר קושטא ממלאת מקומה של פולין כחניה הנראית

כנחלה. אחד מאבות המשפחה, ר' יוסף, הגיע לעיר הטורקית בעזרת חופה שהוא פרש על הים. בקושטא הוא הצליח בכל מעשיו,

והקדוש ברוך הוא כונן דרכיו לשמור חוקיו מתוך עושר והרחבה ולא היה חסר כל טוב, עד שהסית דעתו מלעלות לארץ ישראל... בין כך ובין כך נתפתתה זקנתו ר' יוסף לחשוב שקושטא היה מקומו ("האש והעצים", עמ' לז).

החטא גרם לעונש שבו מתו שני בניו. "הכיר ר' יוסף שלא ניתנה רשות למלאך המות לשלוט עליו אלא בשביל ששינה את דיבורו, שהרי אמר שעולה לארץ ישראל ולא עלה" (שם).

אותו החטא של שכחת ארץ ישראל ושל החלפת חניה עם נחלה נראה בעקיפין במספר יצירות שבהן הסופר שאב ממסורות שונות על שבטי ישראל הגרים בגלות במצב הנראה כאנטיתיזה של גלות. גם ב"תחת העץ" (1934), ב"בלבב ימים" (1934), וגם ב"אורח נטה ללון" (1938—1939) הזכיר עגנון לגנדות המתייחסות לבני משה ולכמה מעשרת השבטים האמורים לשבת במדבר.

בסיפור "תחת העץ", נראה שעגנון שאב בעיקר מחלקי "מסעות של רבי בנימין מטודלה" המתייחסים ליהודי כיבר. כפי שנמסר לגבי יהודי כיבר⁹¹, גם בסיפור "תחת העץ", אנו קוראים ש"אין עליהם שום שלטון אלא מקרבם ואין עליהם מורא מלכות אלא מורא שמים" ("אלו ואלו", עמ' תנו). גם יהודי כיבר, לפי ספרו של רבי בנימין מטודלה, וגם שבט היהודים במדבר ב"תחת העץ" אינם אוכלים בשר (וכמו כן גם ש"י עגנון עצמו). ב"בלבב ימים", רבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי מספר על בני משה וארבעת השבטים היושבים מעבר לנהר סמבטיון, מסורות שעגנון שאב כנראה מ"ספר אלדד הדני", מ"גלילות אר"י" לר' גרשון ב"ר אליעזר הלוי, ומ"אגדת מבני משה".

עצמאות השבטים וחוסר כל פחד בפני זרים מצביעים על מציאות יהודית רחוקה מזו של מזרח אירופה. אבל למרות הקיום האידאלי של ארבעת השבטים בסביבת נהר סמבטיון האגדי, קיום שבו עבודת האדמה עולה בקנה אחד עם חיים של תורה ומצוות, השבטים הללו אינם שותפים

בחטא הגאווה של יהודי פולין לפי ההיסטוריוסופיה העגנונית. הם אינם רואים את מקומם כמיועד להיות מקום קבע אלא הם מתגעגעים לשוב לארץ ישראל. ב"תחת העץ", אנו קוראים "ובשעת תפילתם פניהם כלפי ירושלים" (שם, עמ' תנח). ב"בלבב ימים", הם "מצפים שיחזירם המקום לארץ ישראל" (שם, עמ' תקיא), וב"אורח גטה ללון", המספר מסביר, "הרי עשרת השבטים ובני משה מצפים כל ימיהם לעלות לארץ ישראל, ואלמלא הקיפם הקדוש ברוך הוא בנהר סמבטיון היו רצים ועולים לארץ ישראל...". ("אורח גטה ללון", עמ' 322).